

Θεωρία και Κοινωνία

Επιθεώρηση των επιστημών του ανθρώπου

3

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1990

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του '30

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ

Θεωρίες περί της εξουσίας

ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

Ο ευγενής, ο «σοφός» και ο λαός

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΜΕΤΑΞΟΠΟΥΛΟΣ

N. Πουλαντζάς: πρώιμες φιλοσοφικές προσεγγίσεις
του δικαίου

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

Από το καθεστώς της «συμφωνίας»
στην πραγματικότητα της κοσμικής υπαγωγής

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΤΣΙΩΝΑΣ

Φιλοσοφία και ηθική στην οικονομική σκέψη

ΕΥΘΥΜΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Η κριτική του Habermas στην επιστήμη και στην τεχνική

ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ

Ο Emile Durkheim γύρω από την κλασική φιλοσοφία

NORBERTO BOBBIO

Κυριαρχία των εξουσιαστών ή κυριαρχία του νόμου;

GREGOR MCLENNAN

Ιστορία και θεωρία

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ - ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ
- ΣΥΝΕΔΡΙΑ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΑΡΘΡΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
«ΓΝΩΣΗ»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Ζητούμενα ιδεολογίας της Γενιάς του '30
σελ. 7

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ

Θεωρίες περί της εξουσίας
σελ. 23

ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

Ο ευγενής, ο «σοφός» και ο λαός
σελ. 47

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΜΕΤΑΞΟΠΟΥΛΟΣ

Ν. Πουλαντζάς: πρώιμες φιλοσοφικές προσεγγίσεις
του δικαίου
σελ. 59

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

Από το καθεστώς της «συμφωνίας»
στην πραγματικότητα της κοσμικής υπαγωγής
σελ. 77

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΤΣΙΩΝΑΣ

Φιλοσοφία και ηθική στην οικονομική σκέψη
σελ. 97

ΕΥΘΥΜΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Η κριτική του Habermas στην επιστήμη και στην τεχνική
σελ. 117

ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ

Ο Emile Durkheim γύρω από την κλασική φιλοσοφία
σελ. 135

NORBERTO BOBBIO

Κυριαρχία των εξουσιαστών ή κυριαρχία του νόμου;
σελ. 153

GREGOR MCLENNAN

Ιστορία και θεωρία
σελ. 177

Παρεμβάσεις - Βιβλιοκριτικές - Βιβλιοπαρουσιάσεις
Συνέδρια - Παρουσιάσεις Άρθρων
σελ. 223

Summaries

σελ. 289

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Ζητούμενα ιδεολογίας της Γενιάς του '30*

Η ιδεολογία της Γενιάς του '30 απασχόλησε ως τώρα αρκετούς μελετητές¹. Ωστόσο, αν και τονίστηκαν οι έντονες ευρωπαϊκές επιρροές στη διαμόρφωσή της, δεν εντοπίστηκαν οι πηγές της και ούτε τοποθετήθηκαν στο πεδίο των ιδεολογικών διαμαχών του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου. Αναφορές εδώ και κει σε ονόματα δεν περισυνελέγησαν και ούτε υποκίνησαν περιέργειες. Εξάλλου το ενδιαφέρον για την ιδεολογική της συγκρότηση απορροφήθηκε από την επεξεργασία του δόγματος της ελληνικότητας. Οι αναφορές στις πολιτικές της ιδέες περιορίστηκαν σε μια κάπως αβασάνιστη εγγραφή της στην παράδοση του φιλελευθερισμού η οποία θεωρήθηκε ότι καλύπτει τόσο τη διαμάχη με τους έλληνες μαρξιστές όσο και τη σιωπηρή διαφοροποίησή της από τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Τέλος οι κοινωνικές της ιδέες και αξίες αγνοήθηκαν.

---

* Ανακοίνωση στη διεθνή επιστημονική συνάντηση που οργάνωσε ο Τομέας Μέσων και Νέων Ελληνικών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ προς τιμήν του Κ.Θ. Δημαρά, Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων, Θεσσαλονίκη 10-12 Μαΐου 1990.

1. Θα αναφέρω τις σημαντικότερες εργασίες, παρά το γεγονός ότι μερικές από αυτές αναφέρονται σε έναν μόνο συγγραφέα, κατά χρονολογική σειρά:
Αλέξανδρος Αργυρίου, «Γιώργος Θεοτοκάς. Η πνευματική του παρουσία στα Ελληνικά Γράμματα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 146 (Φεβρουάριος 1967), σ. 118-130.
Mario Vitti, *Η γενιά του Τριάντα-Ιδεολογία και Μορφή*, Αθήνα 1977.
Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Τα όρια του ελληνικού φιλελευθερισμού: Το παράδειγμα του Γιώργου Θεοτοκά», *Διαβάζω*, 137 (Φεβρουάριος 1986), σ. 37-40.
Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989.

Αφορμή για το κείμενο αυτό είναι μια επιστολή του Παντελή Πρεβελάκη προς τον Henri de Man το 1927, την οποία συνάντησα ερευνώντας τα κατάλοιπα του τελευταίου, στο αρχείο του Διεθνούς Ινστιτούτου Κοινωνικής Ιστορίας στο Άμστερνταμ².

Θέμα της επιστολής είναι το βιβλίο του de Man *Au delà du Marxisme*. Ο Πρεβελάκης γράφει στο συγγραφέα του βιβλίου πως αισθάνθηκε.

«μια ηθική απελευθέρωση, μια πολύ δυνατή ανακούφιση διαβάζοντας και ξαναδιαβάζοντας το συγκλονιστικό μανιφέστο σας». Αιτία του ενθουσιασμού: «εδώ και λίγο καιρό ήθελα να καταπιαστώ με μια πολεμική εναντίον του μαρξιστικού δόγματος, εναντίον της στενότητας και ακόμη εναντίον της αδιάλλακτης ορθοδοξίας που επιβάλλει το κόμμα του οποίου ήμουν μέλος πριν από καιρό. Ο στενός ορίζοντας του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα δεν μου επέτρεπε να αποδώσω σε γεγονότα «τυπικά» την υποσυνείδητη και μυστική επανάσταση που με ωθούσε προς μια επαλήθευση — με τη βοήθεια προσωπικών δεδομένων — του δόγματος του οποίου υπήρξα αφοσιωμένος οπαδός. Και η δυσκολία γινόταν τόσο πλατιά όσο το θέμα είχε ένα διεθνές ενδιαφέρον».

Στην επιστολή του Πρεβελάκη απάντησε ο de Man τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου. Αφού επαινεί την επιστολή του και του εκμυστηρεύεται πως παρά την επιτυχία του το *Au delà du Marxisme* σε λίγους είχε παρόμοια επίδραση όπως άλλωστε θα ήθελε, εκφράζει την ευχή να μεταφραζόταν και να εκδιδόταν στην Ελλάδα το υπό έκδοση στο Βέλγιο μικρότερο έργο του *La crise du socialisme*.

Ο Παντελής Πρεβελάκης δεν χρειάζεται συστάσεις. Θα θυμίσω μόνο πως γεννήθηκε το 1909, δηλαδή είναι μόλις 18 χρονών όταν συντάσσει την επιστολή και μόλις έχει εγγραφεί στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Παράλληλα εργάζεται ως μέλος της συντακτικής επιτροπής του Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού Ελευθεροδάκη, σ' ένα περιβάλλον δηλαδή που συγκεντρώνει τα λαμπρότερα

2. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Αρχείο de Man, φάκ. επιστολών. Η επιστολή είναι αχρονολόγητη. Γράφτηκε όμως ανάμεσα στις αρχές του 1927, οπότε ο Πρεβελάκης εγκαθίσταται στη διεύθυνση που αναγράφει (βλ. Ε.Χ. Κ[άσδαγλης], «Συμβολή στη χρονολογία του βίου του Παντελή Πρεβελάκη», στο Αφιέρωμα στον Παντελή Πρεβελάκη, Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1986, σ. 2-33), και στον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς οπότε του απαντά ο de Man. Ο κ. Ελευθέριος Πρεβελάκης είχε την καλοσύνη να μου δείξει, από το αρχείο του αδελφού του, το πρόχειρο της επιστολής αυτής καθώς και την απάντηση του de Man.

ονόματα της αθηναϊκής διανόησης. Γνωρίζεται με τον 'Αγγελο Σικελιανό και συνδέεται στενά με τον Νίκο Καζαντζάκη. Μεταφράζει επίσης από τα γαλλικά και η γλωσσομάθειά του είναι γνωστή σ' έναν ευρύτερο κύκλο³. Βρίσκεται επομένως σε μια προνομιούχο θέση ώστε να εντοπίσει και να διαβάσει σχεδόν αμέσως μετά την έκδοσή του το βιβλίο του Henri de Man *Au delà du Marxisme*, που εκδόθηκε τον προηγούμενο χρόνο, το 1926. Συναντούμε εδώ μια μάλλον τυπική πορεία που χαρακτήριζε τα μέλη αυτής της ευρύτερης παρέας που ονομάστηκε Γενιά του '30. Καταγωγή και σπουδές που επιτρέπουν ένταξη, από νεαρότατη ηλικία, σε περιβάλλοντα που εξασφαλίζουν έγκαιρη και έγκυρη πληροφόρηση για τον κόσμο των ιδεών. Από την επιστολή προκύπτει πως ο Πρεβελάκης υπήρξε για κάποιο διάστημα, αναγκαστικά μικρό, οπαδός του Κομμουνιστικού Κόμματος, στο οποίο αναφέρεται έστω και αν δεν το κατονομάζει η επιστολή.

Ποιός όμως ήταν ο de Man;

Ο Henri ή Hendrik de Man ήταν βέλγος (φλαμανδός). Γεννήθηκε στην Αμβέρσα το 1885 και πέθανε στην Ελβετία το 1953.

Το οικογενειακό του περιβάλλον ανήκε στην πνευματική ελίτ της χώρας του και ο ίδιος από τα νεανικά του χρόνια εντάχθηκε στο σοσιαλιστικό κίνημα. Οπαδός της γερμανικής ριζοσπαστικής του πτέρυγας, έγινε ο πρώτος γραμματέας της Διεθνούς των Σοσιαλιστικών Νεολαιών που ιδρύθηκε στη Στουτγάρδη το 1907⁴. Ο πόλεμος του 1914 κλόνισε τη μαρξιστική ορθοδοξία του. Αποδοκίμασε επίσης την μπολσεβίκικη εκδοχή της. Το 1920 μετανάστευσε στην Αμερική, όπου έγινε καθηγητής της κοινωνικής ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο της Ουάσιγκτον. Αργότερα επέστρεψε στην Ευρώπη. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης και έγραψε βιβλία στα γερμανικά, τα γαλλικά, τα αγγλικά και τα ολλανδικά. Το 1926 εξέδωσε στην Ιένα το βιβλίο *Zur Psychologie des Socialismus* που έγινε ευρύτερα γνωστό με τον τίτλο *Au delà du Marxisme*⁵. Το βιβλίο προκάλεσε παγκόσμιο ενδιαφέρον και πραγματοποίησε 12 εκδόσεις σε 10 γλώσσες. Ξεσήκωσε επίσης πολεμικές ανάμεσα στις οποίες του Karl Kautsky και του Emil Vandervelde. Το 1931

3. Κάσδαγλης, «Συμβολή», σ. 3.

4. Για τη δράση του εκείνη την περίοδο βλ. P. Dogliani, *La «scuola delle reclute». L'Internazionale giovanile socialista dalla fine dell'Ottocento alla prima guerra mondiale*, Torino 1983.

5. Εδώ χρησιμοποιήθηκε η επανέκδοση από τον Seuil, Paris 1974, με πρόλογο των Michel Brelaz και Ivo Rens, σ. 7-27.

πρότεινε ένα ρηξικέλευθο για την εποχή του πολιτικό πρόγραμμα που υιοθέτησε το κόμμα του, το Εργατικό Κόμμα Βελγίου, και το οποίο έγινε γνωστό ως «Plan de Travail». Περιλάμβανε εθνικοποιήσεις και παρέμβαση του κράτους στην οικονομία με στόχο να ξεπεραστεί η κρίση και να εξασφαλιστεί η οικονομική ανάπτυξη. Επρόκειτο για μια πολιτική που μετά τον πόλεμο, με τη μορφή του κεϋνσιανισμού και του welfare state, εφαρμόστηκε στη Δυτική Ευρώπη. Ο de Man δεν ήταν βέβαια ο μόνος που συνέλαβε την εποχή εκείνη αυτές τις λύσεις, αλλά ήταν εκείνος που τις ενέταξε σε πολιτικό πρόγραμμα και μάλιστα ενός κόμματος που ως τότε μιλούσε περισσότερο ταξική παρά εθνική γλώσσα. Το 1935 προσπάθησε να εφαρμόσει το πρόγραμμα αυτό συμμετέχοντας ως υπουργός σε διαδοχικές οικουμενικές κυβερνήσεις στις Βρυξέλλες. Αποχώρησε με αίσθημα απογοήτευσης το 1938, πράγμα που τον οδήγησε στην αμφισβήτηση του κοινοβουλευτισμού. Με την κήρυξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου υποστήριξε την ουδετερότητα της χώρας του. Μετά την κατάληψή της από τα γερμανικά στρατεύματα συνέστησε την αποδοχή της Νέας Τάξης που την έβλεπε ως ήττα της πλουτοκρατίας και της διαφθοράς του κοινοβουλευτισμού, και ως ευκαιρία ανασύνταξης του κόσμου της εργασίας και εφαρμογής του προγράμματός του υπό το νέο φασιστικό καθεστώς. Κάποιες αντιστάσεις του στις γερμανικές αρχές είχαν ως συνέπεια να εξορισθεί. Παρά τις επαφές του με γερμανικούς αντιχιτλερικούς κύκλους και τη γαλλική αντίσταση, μετά την απελευθέρωση καταδικάστηκε από τους συμπατριώτες του σε ισόβια υπερορία εξαιτίας της συνεργασίας του με τον κατακτητή. Έζησε έκτοτε στην Ελβετία όπου σκοτώθηκε το 1953 σε σιδηροδρομικό δυστύχημα⁶.

Όταν έγραψε στον de Man ο Πρεβελάκης δεν μπορούσε βέβαια να γνωρίζει την κατοπινή εξέλιξή του, που άλλωστε έγινε αιτία να αποσιωπηθεί το προπολεμικό του έργο. Όπως και άλλοι της γενιάς του γνώριζε το βιβλίο του *Au delà du Marxisme*. Το 1926 ο de Man ήταν ένας από τους πρώτους θεωρητικούς της Δεύτερης Διεθνούς, που μετά το σχίσμα με την Τρίτη Διεθνή όχι μόνο απέφυγε να

6. Για βιογραφικά στοιχεία, εκτός από τον πρόλογο των Brelaz και Rens, ό.π., βλ. τις δύο μελέτες του P. Dodge, *Beyond Marxism. The Faith and Works of Hendrik de Man*, The Hague 1966 και *A Documentary Study of Hendrik de Man, Socialist Critic of Marxism*, Princeton 1979. Επίσης «Sur l' Oeuvre d' Henri de Man», Rapports au Colloque International organisé par la Faculté de Droit de l' Université de Genève les 18, 19 et 20 Juin 1973, στη *Revue Européenne des Sciences Sociales*, τ. XII, αρ. 31 (Genève 1974).

υπερασπίσει τη μαρξιστική παράδοση, όπως έκαναν υποστηρίζοντας τη δική τους εξελικτική εκδοχή οι σύντροφοί του, αλλά της επιτέθηκε. Αμφισβήτησε τη δυνατότητα του μαρξισμού ως πολιτικής κουλτούρας, συστήματος αξιών, συνηθειών και συλλογικών επιθυμιών, προγραμμάτων και μεθόδων δράσης, να ανοίξει το δρόμο του σοσιαλισμού. Τον κατηγόρησε πως υποστηρίζοντας το αναπόφευκτο της κατάρρευσης του καπιταλισμού οδηγούσε τις μάζες σε παθητικότητα και σε διεκδικήσεις στενές και ξεπερασμένες από τις εξελίξεις. Ο de Man αμφισβήτησε και τις θεωρητικές βάσεις του μαρξισμού και πρώτα τη θεωρία του για τα κίνητρα της ανθρώπινης δράσης. Υποστήριξε πως τα συναισθηματικά και ψυχολογικά κίνητρα, το εθνικό αίσθημα και οι περί ηθικής ιδέες έπαιζαν έναν εξίσου σημαντικό ή και σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση της δράσης των μαζών από τα οικονομικά κίνητρα. Αμφισβήτησε επίσης και τον αυστηρό ντετερμινισμό. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής θα μπορούσε σε ένα διαφορετικό ιστορικό περιβάλλον να οδηγήσει και σε μια κοινωνική ισορροπία. Υποστήριξε πως η βελτίωση της θέσης των εργατών θα προερχόταν από την αστικοποίησή τους. Ακόμη ο πατριωτισμός αντί να αποτελεί αντίπαλο δέος θεωρούνταν απαραίτητος για την πνευματική τους πληρότητα. Αναγκαίος όρος ήταν η αύξηση της παραγωγικότητας του έθνους και η συνεργασία των κοινωνικών τάξεων. Ο σοσιαλισμός επομένως δεν ήταν ούτε γέννημα της οικονομικής αναγκαιότητας ούτε εξαρτιόταν από τη δράση αποκλειστικά της εργατικής τάξης. Αποτελούσε μια ηθική ιδέα, ένα αίτημα ανεξάρτητο από κοινωνικές τάξεις.

«Ο σοσιαλισμός είναι μια πίστη που κάνει τους ανθρώπους καλύτερους γιατί τους ανυψώνει πάνω από τον εαυτό τους και τους προσανατολίζει προς σκοπούς πέρα από τους ατομικούς. Τους δίνει μια ελπίδα που τους παρακινεί σε δράση. Κανείς δεν μπορεί να προβλέψει αν ο σοσιαλισμός θα είναι καλό ή κακό. Είναι σημαντικό να έχουμε συνείδηση πως η μόνη γνώμη που μας είναι δυνατή είναι πως ο σοσιαλισμός κάνει τους ανθρώπους καλύτερους και πιο ευτυχισμένους γιατί σώζει από το μαρasmus τα κοινωνικά τους ένστικτα που είναι τα πιο πολύτιμα»⁷.

Το έργο ήθελε να είναι έκκληση προς τη νεολαία, στις ανάγκες της για απόλυτες αξίες, για ενθουσιασμό και αυθορμητισμό. Απευθυνόταν σε όλους εκείνους τους νέους που δεν ικανοποιούνταν από

7. *Au delà du Marxisme*, σ. 406.

το μαρξισμό και αναζητούσαν άλλες ιδεολογίες. Απλώνοντας τις πνευματικές ρίζες του σοσιαλισμού πέρα από τη μαρξιστική ορθοδοξία, στον Χριστιανισμό και στη Δημοκρατία, είχε σημαντική απήχηση σε νεαρούς κυρίως διανοούμενους όπως π.χ. στους κύκλους των γάλλων και των γερμανών φοιτητών γύρω από τους C. Levi-Strauss, G. Lefranc, R. Marjolin κ.ά.⁸

Ηθική αντίληψη του σοσιαλισμού, άρνηση ή υπέρβαση του οικονομικού ντετερμινισμού, εισαγωγή ψυχολογικών ερμηνειών στην ιστορία, ιδεολογικός πλουραλισμός, αντικατάσταση της πάλης των τάξεων από την εθνική συνεργασία, ο ανανεωτικός ρόλος της νεολαίας, ήδη έχουμε αρκετά από τα μοτίβα που με διάφορες παραλλαγές επαναλαμβάνονται στον δοκιμιακό κυρίως λόγο της Γενιάς του '30. Έχουμε επίσης και τη μαρτυρία της έλξης και της ανταπόκρισης. Ας μη βιαστούμε όμως να συνταιριάσουμε τα κομματάκια του παζλ.

Στα κείμενα των επομένων χρόνων του Πρεβελάκη, δεν συναντάμε μια αντίστοιχη με του de Man προβληματική. Γράφει για το περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*, το οποίο σ' εκείνη την πρώτη του περίοδο εξέφραζε την κομμουνιστική άποψη⁹. Το ενδιαφέρον του όμως το απορροφά κυρίως η συνεργασία με τον Καζαντζάκη, του οποίου οι προβληματισμοί τότε στρέφονταν, με τη συγγραφή της *Οδύσσειας*, σε μια μεταφυσική της πορείας των πολιτισμών. Κάποιες απηχήσεις υπάρχουν άλλωστε στο τέλος της επιστολής με τα περί «θρησκείας». Επρόκειτο όμως για ανησυχίες διαφορετικές από εκείνες που απασχολούσαν τον βέλγο συγγραφέα.

Αλλά η σημασία της μαρτυρίας που μας απασχολεί δεν περιορίζεται στην αποκατάσταση της ατομικής βιογραφίας. Την υιοθετούμε ως ένδειξη με διυποκειμενικό χαρακτήρα. Αυτό άλλωστε που μας ενδιαφέρει είναι το συλλογικό πορτραίτο μιας γενιάς διανοουμένων σε μια εποχή, δηλαδή στη δεκαετία ως τη δικτατορία του Μεταξά. Έκτοτε ο διάλογος παύει όχι μόνο εξαιτίας της λογοκρισίας αλλά και της γενίκευσης του σκεπτικισμού.

Στη δεκαετία του 1930 υπάρχουν αρκετές αναφορές στον de Man. Στα 1932 τον αναφέρει ο Μ. Σπιέρος (Ν. Κάλας) στην κριτική του στο βιβλίο του Γιώργου Θεοτοκά *Εμπρός στο κοινωνικό μας πρόβλημα* (Αθήνα 1932): «παρά τον Berstein και τον Sorel, και τώρα τελευταία τον De Man και τον Eastman», γράφει, «ο μαρξί-

8. ό.π., σ. 22.

9. Π. Πρεβελάκη, «Ο Μίμος» (μονόπραχτο), *Νέα Επιθεώρηση*, 4 (Απρίλης 1928), σ. 105-107 και βιβλιοκριτική στο τχ. 14 (Φεβρουάριος 1929), σ. 66-68.

σμός δεν κατατροπώθηκε». Ο Κάλας φαίνεται να γνωρίζει το έργο του de Man και την κριτική του συμπατριώτη του Vandervelde σ' αυτό. Το θεωρεί ως μια από τις πηγές των ιδεών του Θεοτοκά: «Διακρίνω σε σένα μια τάση να θέλεις να κάμεις διαφορά μεταξύ ενός επιστημονικού σοσιαλισμού, από έναν ηθικό σοσιαλισμό, ένα σοσιαλισμό που προσφέρει ηθικές αξίες»¹⁰.

Δύο χρόνια αργότερα ο Δημήτρης Πετρίδης αφιερώνει ένα άρθρο στο «Plan de Travail» του de Man γυρεύοντας μια απάντηση για τον κίνδυνο του φασισμού που τον εντόπιζε στη μεταστροφή των μεσαίων τάξεων. Το σχέδιο του de Man αποτελεί κατά το συγγραφέα μια πολιτική που θα μπορούσε να αναζωογονήσει, ως αντίβαρο, τη σοσιαλιστική κίνηση. «Στον τόπο μας πρέπει να σταθούμε προσεχτικοί μπροστά στο σχέδιο του H. de Man», έγραφε. «Στην Ελλάδα πολλά είναι τα δεδομένα που μας κάνουν να παραδεχτούμε ένα μεγάλο μέρος από το Σχέδιο»¹¹. Την ίδια χρονιά ο Στρατής Σωμερίτης μεταφράζει de Man στη *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, και ο Άριστος Καμπάνης, από τους ιδεολόγους του μεταξικού καθεστώτος αργότερα, του αφιερώνει άρθρο στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*¹².

Μεταπολεμικά πάλι το άστρο του de Man αντλεί για λίγο τη λάμψη του από τα προπολεμικά του βιβλία και οι θεωρίες του βρίσκονται στο οπλοστάσιο σοσιαλιζόντων της εποχής όπως ο Άγγελος Αγγελόπουλος, ο Ξενοφών Ζολώτας και ο Πέτρος Γαρουφαλιάς,

10. Μ. Σπιέρος, «Αληθινός Ουμανισμός», *Ο Κύκλος*, τ. Ι, αρ. 5 (Μάρτης 1932), σ. 223-231. Οι αναφορές σ. 223 και 225. Οι Berstein και Sorel γνωστοί. Ο Eastman ήταν αμερικανός καθηγητής, μέλος του τροτσκιστικού Social Workers Party. Αμφισβήτησε τις γνωσιοθεωρητικές βάσεις του μαρξισμού. Για τον «ηθικό σοσιαλισμό», βλ. τις θέσεις που ανέπτυξε ο de Man στο Herpenheim της Γερμανίας στο σχετικό συνέδριο του Μάη του 1928. Αναδημοσιεύονται ως παράρτημα στο *Au delà du Marxisme*, σ. 435-439.

11. Δ. Πετρίδης, «Άποψη του μέλλοντος», *Σήμερα*, 2 (1934), σ. 52-55. Η *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, τ. ΙΙ (1934), δημοσιεύει σε δύο συνέχειες το άρθρο του de Man «Ενάντια στο φασισμό», τχ. 1., σ. 18-29 και τχ. 2, σ. 51-63. Προηγήθηκε ευρεία παρουσίαση του «Plan de Travail», στο άρθρο «Πολιτική δημοκρατία και διευθυνόμενη κρατική οικονομία», τ. Ι, (1933) τχ. 11, σ. 331-333. Ακολούθησε κριτική του Θ. Ν. Τζαβιά, «Πάνω στο σχέδιο του de Man», τ. ΙΙ (1934), τχ. 4, σ. 116-118 και κριτική της κριτικής από τον Σωμερίτη, «Επαναστατικός αναθεωρητισμός», τχ. 6, σ. 173-177. Η άποψη του Σωμερίτη εξηγείται στον τίτλο.

12. Α. Καμπάνης, «Κριτικοί του μαρξισμού, Ανρί ντε Μαν. Η αγωνία μιας Συνειδήσεως», *Νέος Κόσμος*, 3 (1934), σ. 15-23.

πριν σβήσει και ξεχαστεί εξαιτίας της συνεργασίας του με τους Ναζί¹³.

Παρά όμως τις ρητές αναφορές στον βέλγο συγγραφέα, μια παράλληλη ανάγνωση δοκιμίων που αφορούν την ιδεολογική συζήτηση της εποχής, κυρίως στα περιοδικά «Ιδέα» και «Κύκλος», μας δείχνει πολλές ομοιότητες επιχειρημάτων και θέσεων. Θα σταθούμε στο άρθρο του Άγγελου Τερζάκη «Ελεύθερα ιδανικά» στον Κύκλο¹⁴, και του Κωνσταντίνου Τσάτσου, «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα» στην Ιδέα¹⁵. Το πρώτο αποτελεί κριτική στο δοκίμιο του Θεοτοκά που ήδη αναφέραμε. Ο Τερζάκης θεωρεί χρεωκοπημένο το φιλελευθερισμό. Συζητά το ζήτημα των κινήτρων της κοινωνικής δράσης και κρίνει πως ο μαρξισμός, παρασυρμένος από τον επιστημονικό υλισμό, παραμελεί τον «συναισθηματικό παράγοντα». Για το λόγο αυτό ζητά την επανεισαγωγή του ψυχολογικού παράγοντα και ιδιαίτερα το συνδιασμό με τις θεωρίες του Freud — απόψεις που αναπτύσσονται στο τελευταίο κεφάλαιο του έργου του de Man. Τέλος δηλώνει πίστη στη σοσιαλδημοκρατία και τάσσεται υπέρ μιας πειθαρχημένης επανάστασης που θα σεβαστεί τον κοινοβουλευτισμό. Στην ίδια κατεύθυνση αλλά με τον γνωστό ακραίο του τρόπο ο Τσάτσος, σε πολεμική με τις υλιστικές θεωρίες του Δημήτρη Γληνού που θεωρούσε τον ιδεαλισμό μια από τις «πνευματικές μορφές της αντίδρασης»¹⁶, υποστηρίζει πως

«οι καθαροί ιδεοκράτες απεναντίας αποκλείεται να επικροτήσουν το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς», και πως «η θεωρία της ιδεοκρατίας είναι ασυμβίβαστη με την κοινωνική αδικία του κεφαλαίου». «Η ιδεοκρατία», έγραφε, «ανήκει στην αντίδραση των κομμουνιστικών μέσων, όχι στην αντίδραση των σκοπών. Ανήκει και στην αντίδραση της θεωρίας του φυσικού και του ιστορικού υλισμού, όχι στην αντίδραση της αταξικής κοινωνίας». «Τίποτε δεν αντιτίθεται τόσο στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατούμενη κοινωνία, όσο η ιδεοκρατική "περί πολιτείας" ιδέα».

Το απόλυτο ύφος του Τσάτσου απομακρύνεται βέβαια από τον de Man που απέφευγε παρόμοιους όρους. Παρά την ομοιότητα των

13. Π. Γαρουφαλιάς, *Σοσιαλισμός και επιστήμη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1945, σ. 9.

14. τ. Ι, αρ. 5 (Μάρτης 1932), σ. 232-237.

15. τ. Ι, αρ. 6 (Ιούνιος 1933), σ. 360-366.

16. Δ. Γληνός, «Οι πνευματικές μορφές της αντίδρασης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. ΙΙ (1932), σ. 349-351, 398-400, 424-426, τ. ΙΙΙ (1939), σ. 5-8, 49-53. Ανταπαντώντας στο άρθρο του Τσάτσου τον χαρακτήρισε «αντικεφαλαιοκράτη αλλά Χίτλερ» («Ο φασιστικός ιδεαλισμός στην Ελλάδα», ό.π., τ. ΙΙΙ, σ. 213-215).

θέσεων όμως τόσο σ' αυτούς όπως και στους άλλους δοκιμιογράφους της περιόδου είναι μάταιο να αναζητήσουμε καθαρές απηχήσεις κάποιου συγκεκριμένου θεωρητικού έργου. Υπάρχει αρκετή σύγχυση όρων και εννοιών, αντιφάσεις και ταλαντεύσεις ανάμεσα σε αμοιβαία αποκλειόμενες αρχές. Αδυναμίες άλλωστε ως ένα βαθμό συμφυείς στη δοκιμιογραφία¹⁷. Εξάλλου το ζήτημα δεν είναι οι απηχήσεις ή οι επιρροές.

Η αναζήτηση και η χρησιμοποίηση του έργου του de Man εντάσσεται στα πλαίσια μιας διαμάχης που κυριαρχεί στον Μεσοπόλεμο ανάμεσα στους μαρξιστές και τους αντιμαρξιστές. Τα κεντρικά σημεία αιχμής της ήταν η διαμάχη υλισμού και ιδεαλισμού και η αμφισβήτηση της αιτιοκρατίας. Από αυτά απέρρεαν διενέξεις για τη σημασία της πάλης των τάξεων και την προτεραιότητα του εθνικού αισθήματος έναντι του ταξικού, η φιλολογία για τους παράγοντες και τις κινητήριες δυνάμεις της ιστορίας¹⁸.

Το κύριο χαρακτηριστικό όμως της συζήτησης ήταν ότι κανένα μέρος δεν αποδεχόταν το ισχύον κοινωνικό σύστημα. Αντικαπιταλιστική γλώσσα δηλαδή δεν χρησιμοποιούσαν μόνο οι μαρξιστές αλλά και οι αντιμαρξιστές. Το πνεύμα της εποχής, που κράτησε ως τα τέλη της δεκαετίας του 1940, απέδωσε ο Lancelot Hodgen (*Dangerous Thoughts*, London 1939, σ. 120): «Ο κόσμος έπαψε να ρωτά αν μπορεί να επιζήσει ο καπιταλισμός. Κανένα έξυπνο άτομο κάτω των 45 δεν πίστευε πως μπορούσε». Και οι αντιμαρξιστές επίσης αναζητούσαν τις κοινωνικές μορφές υπέρβασης του καπιταλισμού. Την αντίθεσή τους με τους μαρξιστές την εστίαζαν στο αίτημα της διάσωσης του πολιτισμού, τον οποίο θεωρούσαν πως έθετε σε κίνδυνο ο υλισμός και η βία της επανάστασης. Παρεμβαίνοντας στη συζήτηση Γληνού-Τσάτσου ο Ηλίας Τσιριμώκος (ως Παύλος Γκίκας), έγραφε πως οι ιδεαλιστές δεν κατηγορούν το μαρξισμό γιατί επέκρινε τον καπιταλισμό αλλά γιατί απειλούσε τον πολιτισμό¹⁹. Από την πλευρά τους οι μαρξιστές συνδύλιζαν τη φιλοσοφική συ-

17. Π. Μουλλάς, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το δοκίμιο», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 23, αρ. 135 (Μάρτιος 1966), σ. 182-191.

18. Χαρακτηριστικά από την άποψη αυτή είναι ο τίτλος και οι προγραμματικές εξαγγελίες του περιοδικού *Ιδέα* που εξέδιδε ο Σπύρος Μελάς και ο Γιώργος Θεοτοκάς. Θα πολεμούσαν τις υλιστικές και αιτιοκρατικές θεωρίες και θα επεδίωκαν την ανόρθωση του ιδεαλισμού κλπ. Σπ. Μελάς, «Βασικές αρχές», ό.π., 1 (Γενάρης 1933), σ. 1-3. Βλ. σχετικά, Γ. Λαδογιάννη, *Το περιοδικό «Ιδέα» (1933-1934)*, Ιωάννινα (διδακτορική διατριβή) 1989.

19. Π. Γκίκας, *Έλεγχος του αστικού ιδεαλισμού*, Αθήνα 1933. Το ενδιαφέρον για τη διάσωση του πολιτισμού είχε όμως και τα αντίθετα αποτελέσματα. Στη

ζήτηση υλισμού-ιδεαλισμού, επιδιώκοντας να τεθούν διλημματικά όλες οι διαμάχες. Και από τις δύο πλευρές διεξαγόταν ένα είδος Kulturkampf.

Αλλά ο αντι-υλισμός των αντιμαρξιστών στρεφόταν επίσης και εναντίον των αστικών αξιών. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός σε συνδυασμό με την εκβιομηχάνιση, υποστήριζε ο Θεοτοκάς, προκάλεσαν την κοινωνική ανισορροπία και την κρίση, στην οποία ο κομμουνισμός έρχεται σαν αρρωστημένη αντίδραση²⁰. Από άλλους δρόμους, ο Κ.Θ. Δημαράς, υποστηρικτής τότε ενός χριστιανικού κοινωνισμού, υποστήριζε πως «Οι απόψεις του κ. Γκίκα για το ασυμβίβαστο του αστικού πνεύματος με το χριστιανικό θα έπρεπε συνεχώς να λέγονται και να γράφονται γιατί τα αντίθετα αποτελούν καπηλεία της θεότητας» και ότι «ο μαρξισμός είναι σε όλες του τις εκδηλώσεις διάδοχος του αστισμού»²¹.

Έστω και αν οι διατυπώσεις ήταν διαφορετικές, στο υπόβαθρό τους, το έργο του de Man χρησίμευε γιατί αποσπούσε το σοσιαλισμό από την εργατική τάξη και την οικονομική αναγκαιότητα, τον αποδέσμευε δηλαδή από τον υλιστικό τρόπο αντίληψης της ιστορικής εξέλιξης, και τον μετέτρεπε σε ηθικό αίτημα αναγέννησης της κοινωνίας και διάσωσης του πολιτισμού.

Ο de Man ωστόσο δεν ήταν ο μόνος που ανέπτυξε παρόμοιες απόψεις. Η αντι-υλιστική αναθεώρηση του μαρξισμού υποστηρίχτηκε επίσης από τον Georges Sorel, τον Arturo Labriola, τον Roberto Michels, τον Hubert Lagardelle, τον Marcel Deat κ.ά. Η ελληνική συζήτηση άλλωστε ήταν μέρος μιας παρόμοιας διαμάχης που διεξαγόταν τότε στην Ευρώπη, εν πολλοίς με τους ίδιους όρους. Αν πρέπει επομένως να αναζητήσουμε μια απήχηση, πρέπει να την αναζητήσουμε όχι στο έργο ενός μεμονωμένου συγγραφέα αλλά στο σύνολο και στο χαρακτήρα της συζήτησης και των προβλημάτων που θέτει. Ως τεκμήριο αυτής της σχέσης θα πρέπει να αντιληφθούμε την αλληλογραφία Πρεβελάκη-de Man.

Βρετανία για παράδειγμα πολλοί και σημαντικοί διανοούμενοι της δεκαετίας του 1930 θεώρησαν πως ο πολιτισμός θα μπορούσε να διασωθεί από τον ενιαίο, καλοσυντονισμένο και πάνω από όλα συνειδητό τρόπο ελέγχου της κοινωνικής ζωής. Γι' αυτούς ο σοσιαλισμός εξέφραζε την αυτοσυνειδησία της επιστήμης. Βλ. G. Werskey, *The Invisible College*, London 1978.

20. Γ. Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό μας πρόβλημα*, Αθήνα 1932, σ. 15, 46.

21. Βιβλιοκρισία στο βιβλίο του Π. Γκίκα, *Έλεγχος του αστικού ιδεαλισμού*, *Νέα Εστία*, 14 (1933), σ. 1291-1293. Πρβλ. επίσης το άρθρο του «Η κίνηση των ιδεών», *ό.π.*, 13 (1933), σ. 165-167.

Ποιά ήταν η πορεία αυτής της συζήτησης; Μια εκδοχή ήταν η εξής: Οι αντι-υλιστές κριτικοί του μαρξισμού και του φιλελευθερισμού, αποσπώντας το σοσιαλισμό από τη δράση του προλεταριάτου, ήταν υποχρεωμένοι να αναζητήσουν κινητήριες δυνάμεις. Από την εμπειρία του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, θεώρησαν πως το έθνος αποτελούσε μια ψυχολογικά ισχυρότερη κατηγορία από την τάξη, πως συμβόλιζε την αρμονία των τάξεων και την παράδοση και επομένως πώς αυτό θα ήταν ικανό για την ηθική αναγέννηση της κοινωνίας. Αν η έννοια της τάξης απαιτούσε την κοινωνική συνείδηση, η έννοια του έθνους συνοδευόταν από όρους όπως άμεση δράση, θέληση, πίστη στον εθνικό μύθο. Η κατάληξη στο φασισμό ήταν μοιραία. Το σχήμα αυτό, ότι δηλ. η απομάκρυνση από το φιλελευθερισμό και το μαρξισμό οδήγησε μοιραία στο φασισμό βολέυει την εξήγηση της τελικής κατάληξης του de Man, όπως άλλωστε και του Deat, του Labriola κ.ά. Υποστηρίχτηκε από ιστορικούς όπως ο Sternell και ο Laquer, με παραλλαγές από τον Mosse και συμφωνεί με την εξηγητική γραμμή που παλαιότερα είχε προτείνει ο Talmon. Κοινό στοιχείο των ιστορικών αυτών είναι ότι ανήκουν στην παράδοση εξήγησης του φασιστικού φαινομένου που αναπτύχθηκε κυρίως εντός της εβραϊκής διασποράς²².

Με διαφορετικές προθέσεις αλλά υπακούοντας στην ίδια λογική ένα παρόμοιο σχήμα είχε υποστηριχτεί κατά τη διάρκεια της συζήτησης και από τους κομμουνιστές εκείνης της εποχής: 'Όσοι απομακρύνονται από τη μαρξιστική ορθοδοξία καταλήγουν στο φασισμό²³.

Το αδύνατο σημείο όμως και των δύο αυτών εξηγητικών σχημάτων είναι πως θεωρούν τη γραμμή των αιτιακών σχέσεων ευθεία και ομοιογενή. Λείπουν οι διακλαδώσεις και δεν διακρίνεται η στιγμή κατά την οποία η εξέλιξη άλλοτε γίνεται αναπότρεπτη και άλλοτε όχι. Διαφορετικά πώς να εξηγήσουμε π.χ. τη χρησιμοποίηση απόψεων του de Man εναντίον του φασισμού²⁴, και ακόμη τη

22. Βλ. Z. Sternell, «The "Anti-materialist" Revision of Marxism as an Aspect of the Rise of Fascist Ideology», *Journal of Contemporary History*, τ. XXII, αρ. 3 (1987), σ. 187-400. Του ίδιου, «Fascist Ideology», στο W. Laquer (ed). *Fascism?, a Reader's Guide*, Berkeley 1978, σ. 315-376. G. Mosse, *The Nationalization of Masses, Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through thw Third Reichs*, New York 1974. J. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, London 1952.

23. Δ. Γληνός, «Οι πνευματικές μορφές της αντίδρασης».

24. Από τους Σωμερίτη και Πετρίδη, βλ. σημ. 11 και 12.

διαφοροποίηση από τη μεταξική δικτατορία διανοουμένων σε άλλους από τους οποίους βρίσκουμε αναφορές για την επιρροή ή το θαυμασμό τους στον Charles Maurras και στον Maurice Barrés, και σ' άλλους θετικές αξιολογήσεις της Action Française και ακόμη του έργου του Mussolini καθώς και των κατακτήσεων του ιταλικού φασισμού²⁵;

«Οι Ιταλοί μας έχουν αφήσει τόσο τρομερά πίσω, σ' όλες τις εκδηλώσεις της εθνικής τους ζωής, ώστε τους κοιτάζουμε σαν κατοίκους άλλου αιώνα»... «Μπορεί να μη μας αρέσουν οι μέθοδοι του Ντούτσε αλλά χρωστούμε να αναγνωρίσουμε πως ο άνθρωπος αυτός δημιούργησε, στη συνείδηση του κόσμου, μια πολύ διαφορετική αντίληψη για τη ζωτικότητα και τις δυνατότητες των μεσημβρινών λαών»²⁶.

Η δυσκολία της εξήγησης μπορεί να λυθεί αν υποθέσουμε πως ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και το μαρξισμό από τη μια και στο φασισμό από την άλλη δεν υπήρχε ένα ιδεολογικό κενό που να χρησιμεύει μόνο για τις αιωρήσεις του εκκρεμούς. Πράγματι υπήρχε ένα συνεχές.

Τόσο η ομάδα των διανοουμένων που μας απασχολεί εδώ όσο και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες, νομικοί και οικονομολόγοι, κατά την εποχή αυτή αναπτύσσουν ή μεταφέρουν την αναζήτηση μιας κοινωνικής οργάνωσης (με ονόματα όπως συνεργατισμός, κοινοτισμός, χριστιανικός σοσιαλισμός, κοινωνική δημοκρατία κλπ.) που αποτελεί τον λεγόμενο τρίτο δρόμο ανάμεσα στον καπιταλισμό και την κομμουνιστική επανάσταση. Μια οργάνωση της κοινωνίας που θα στηρίζεται όχι στην αγορά και στο αντίστοιχό της στην πολιτική, δηλ. στο κοινοβούλιο, αλλά στην οργανωμένη εκπροσώπηση των κοινωνικών τάξεων, στη συνεργασία τους και όχι στην κατάργησή τους και σε μια καθοδηγημένη, μη ανταγωνιστική οικονομία. Τις ιδέες αυτές συμπύκνωσε στο *Εμπρός στο κοινωνικό μας πρό-*

25. Βλ. συνέντευξη του Κ.Θ. Δημαρά στα *Σύγχρονα Θέματα*, 35 (1988), σ. 18 και του Γ. Οικονομίδη, «Θύμηση Γ. Θεοτοκά», *Διαβάζω*, 137 (Φεβρουάριος 1986), σ. 45-48. Η σύζευξη του εθνικισμού με τον κορπορατισμό οδήγησε τους Έλληνες διανοουμένους στον τελευταίο. Άλλωστε ο εθνικισμός απαιτεί και κορπορατιστική αντίληψη της κοινωνίας. Βλ. C. Maurras, *De la politique naturelle au nationalisme integral*, Paris 1972, E. Weber, *Action Française, Royalism and Reaction in Twentieth Century France*, Stanford 1962 και W.C. Buthman, *The Rise of Integral Nationalism in France*, New York 1939.

26. Γ. Θεοτοκάς, «Υπάρχει κάτι σάπιο στην Ελλάδα;», *Ιδέα*, τ. II, αρ. 10 (Οκτώβριος 1933), σ. 199-201.

βλημα ο Θεοτοκάς. Αναφορές όμως βρίσκουμε και σε πλήθος άλλων άρθρων σε περιοδικά και εφημερίδες της εποχής.

Ο τρίτος αυτός δρόμος έχει ταυτιστεί στην ιστορία των πολιτικών ιδεών που αφορμάται από την πολιτική επιστήμη με την παράδοση του κορπορατισμού. Ο όρος αν και ήταν γνωστός, δυσφημίστηκε μετά την ήττα του φασισμού γιατί ταυτίστηκε με αυτόν. Ο φασισμός ωστόσο, καθώς και οι δικτατορίες στην Αυστρία, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και σε άλλες χώρες αποτελούσαν μερικές μόνο από τις μορφές κορπορατισμού. Κορπορατιστικοί θεσμοί ωστόσο δημιουργήθηκαν και σε χώρες με δημοκρατικά πολιτεύματα όπως η Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Ως ιδεολογικό και πολιτικό κίνημα ο κορπορατισμός συνόδευσε την ιστορία της Γερμανίας και της Γαλλίας από τον καιρό της Παλινόρθωσης και εξής: Αποτελούσε αντίδραση των ανώτερων τάξεων, έβρισκε ανταπόκριση ανάμεσα στις μεσαίες τάξεις που απειλούνταν από την οικονομία της βιομηχανικής επανάστασης και φοβούνταν την εξέγερση των κατώτερων τάξεων, αλλά είχε και σημαντική απήχηση στις ίδιες τις κατώτερες τάξεις που, μπροστά στην έκρηξη του κοινωνικού εγωισμού που απελευθέρωσε ο οικονομικός ανταγωνισμός, αναδιπλώνονταν στις αναμνήσεις μιας εποχής συντεχνιακού προστατευτισμού και στην ψυχολογική ασφάλεια του εθνικισμού. Στους κόλπους του συνεδύαζε από αυταρχικές και αντισημιτικές τάσεις έως σοσιαλδημοκρατικές. Γίνεται άλλωστε διάκριση ανάμεσα στον κρατικό κορπορατισμό (state corporatism), στον οποίο ανήκουν οι πρώτες τάξεις, και στον κορπορατισμό που προέρχεται από την κοινωνία (societal corporatism), στον οποίο εγγράφονται οι τελευταίες. Το «Plan de Travail» του de Man βρισκόταν μέσα σ' αυτά τα πλαίσια και ο συγγραφέας του τοποθετείται σ' αυτή την παράδοση²⁷.

Αποτελεί ανοιχτό θέμα η ιχνηλάτηση των κορπορατιστικών ιδεών στην Ελλάδα, που και εδώ επίσης εμφανίστηκαν με πολλές μορφές λιγότερο καθарές και χωρίς την ένταση και την πυκνότητα που απέκτησαν σε άλλες χώρες. Άλλωστε και στο σημείο αυτό γίνεται η διάκριση ανάμεσα σε «corporatisme pur», που προβάλλει τον κορπορατισμό ως πολιτειακό σχήμα και στον «corporatisme

27. M. Elbow, *French Corporative Theory, 1789-1948*, New York 1953, R. Bowen, *Theories of the Corporative State*, New York 1947, P. Schmitter and G. Lembruch (eds), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, Beverly Hills 1979, (κυρίως το άρθρο του Schmitter «Still the Century of Corporatism?», σ. 17-50). Επίσης A. Cox and N. O' Sullivan (eds), *The Corporate State. Corporatism and the State Tradition in Western Europe*, Cambridge 1988.

subordonné» που αποτελεί τρόπο διαχείρισης των κοινωνικών προβλημάτων και απορρέει από θεσμούς συμπληρωματικούς στους κοινοβουλευτικούς. Στην Ελλάδα η συζήτηση ξεκίνησε κυρίως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, μολονότι ο εθνικισμός του Ίωνα Δραγούμη και η συνάφεια πολλών από τις ιδέες του με τις θεωρίες του Maurras υπήρξε προδρομικός, και απέκτησε κάποια ένταση με αφορμή τη συγκρότηση της Γερουσίας που προέβλεπε η Δ' Συντακτική Συνέλευση το 1924. Υπάρχουν πλήθος αναφορές που δεν είναι δυνατό να αναφερθούν στα πλαίσια αυτού του κειμένου²⁸. Πολιτικά δηλώθηκε ως ανάγκη ίδρυσης κοινοβουλίου εκπροσώπησης των οικονομικών συμφερόντων και των κοινωνικών τάξεων²⁹. Το αίτημα αυτό προβάλλει και ο Θεοτοκάς (σ. 54): «ιδανικό καθεστώς το οικονομικό κοινοβούλιο που επιδιώκει συσχέτιση και συνδυασμό συμφερόντων των διαφόρων κοινωνικών τάξεων με μόνιμη τάση την κοινωνική και οικονομική ισορροπία».

Η κορπορατιστική προέλευση παρόμοιων ιδεών δεν προσέχτηκε. Οι μετέπειτα μελετητές δεν προχώρησαν πέρα από το επίπεδο των χαρακτηρισμών που απέδωσε η γενιά αυτή (ή τουλάχιστον μερικοί από τους εκπροσώπους της) στον εαυτό της. Στον επίλογο της Αργώς, ο Θεοτοκάς έγραφε πως υποστήριζε «απόψεις άλλωστε απολύτως φιλελεύθερες», επεξηγώντας πως χρησιμοποίησε τον όρο «με τη διεθνή σημασία του» για να προλάβει ενδεχόμενη ταύτιση με το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου. Στη φιλελεύθερη παράδοση ενέτασσε τον εαυτό του και στο άρθρο «Ελευθερία και βία» ενώ ταυτόχρονα υποστήριζε πως ο καπιταλισμός είναι «χρεωκοπημένος» και πως ο κοινοβουλευτισμός μπορεί να αντικατασταθεί³⁰. Πόσο όμως οι όροι είχαν μια αυτοτελή και σαφή σημασία το δείχνει ο Τερζάκης γράφοντας για τον Θεοτοκά: «παίρνει τη θέση ενός εξελιγμένου φιλελευθερισμού, ή αν το προτιμάτε ενός εθνικοσοσιαλισμού»³¹. Η απόσταση «εξελιγμένου φιλελευθερισμού» και εθνικοσοσιαλισμού σχεδόν μηδενίζεται!

Για ποιό φιλελευθερισμό λοιπόν μιλούσαν;

28. Βλ. πρόχειρα την εκλαίκευση των ιδεών του γαλλικού κορπορατισμού στην Ιδέα από τον Δ. Πετρίδη, «Κοινωνική αλληλεγγύη και ελληνική πραγματικότητα», τ. Ι, αρ. 2 (Φλεβάρης 1933), σ. 108-112.

29. M. Dendias, *Le problème de la Chambre Haute et la représentation des Intérêts*, Paris 1929.

30. Ιδέα, τ. Ι, αρ. 5 (Μάης 1933), σ. 281-290.

31. Α. Τερζάκης, «Ελεύθερα ιδανικά», *Κύκλος*, τ. Ι, αρ. 5 (Μάρτης 1932), σ. 232-237.

Η χρήση του όρου θα ήταν, στην περίπτωση αυτή, νόμιμη, αν θεωρήσουμε ότι μπορεί να αποσυνδεθεί ο φιλελευθερισμός από τη θεωρία που εμπεριέχει για την κοινωνική συγκρότηση και την πολιτική αντιπροσώπευση. Αν υιοθετήσουμε δηλαδή μια ευρεία (και ίσως αξιολογική) θεώρηση του φιλελευθερισμού που περιλαμβάνει στον πυρήνα του την υποστήριξη στην ελευθερία του λόγου, το ρασιοναλισμό, την πίστη στη σταδιακή πρόοδο, το ενδιαφέρον για το κοινό καλό και αφήνει στην περιφέρεια, ή εξαρτά από αυτές τις αξίες, τις απόψεις για την κοινωνία και την πολιτική. Ο φιλελευθερισμός στην περίπτωση αυτή δεν ταυτίζεται με τον καπιταλισμό και την κυριαρχία των νόμων της αγοράς και δεν συρρικνώνεται στον οικονομικό φιλελευθερισμό. Πρόκειται άλλωστε για μια υπόθεση που στην πολιτική επιστήμη έχει τους υποστηρικτές της (C.B. Macpherson: non possessive individualism)³².

Αλλά οι διανοούμενοι που μας απασχολούν εδώ δεν διέκριναν ανάμεσα στις δύο παραδόσεις. Θα πρέπει επομένως, στην ερμηνευτική αυτή υπόθεση, να κρατήσουμε περισσότερο το σχήμα της παρά το περιεχόμενό της. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε πως εφόσον οι περί κοινωνίας και πολιτικής αντιλήψεις μπορούσαν να τοποθετούνται στην περιφέρεια (για διαφορετικούς λόγους στον καθένα), τότε ήταν δυνατό να συνδυαστούν με ιδέες που προέρχονταν από άλλες ιδεολογικές παραδόσεις. Άλλωστε και ο κορπορατισμός, όπως προαναφέρθηκε, δεν ήταν συνεκτικό ιδεολογικό σύστημα. Υπήρχαν οι πυρήνες του, αλλά και μια επίκοινη, μάλλον ευρεία περιφέρεια όπου λειτουργούσε ως κοινή γλώσσα ανάμεσα σε πολλούς διανοουμένους διαφορετικών επιστημών. Η γλώσσα αυτή όμως φαίνεται πως δεν μετέφερε τους ίδιους για όλους αξιακούς κώδικες. Ίσως εδώ βρίσκεται μια εξήγηση των διαφορετικών πολιτικών εντάξεων και σταδιοδρομιών: ο Θεοτοκάς στον ευρύτερο πολιτιστικό ιδεολογικό χώρο του μεταπολεμικού «Κέντρου», ο Τσάτσος στον αυταρχικό συντηρητισμό, άλλοι εσιώπησαν πολιτικά και προσδιόρισαν τις σχέσεις τους με την πολιτική μέσα από τις αξίες που διατύπωσαν στο λογοτεχνικό ή στο ιστορικοκριτικό τους έργο.

Άλλωστε το ιδεολογικό πλαίσιο του μεσοπολέμου άρχισε να εκλείπει όταν γύρω στο 1936, που οριοθετεί το τέλος του διαλόγου

32. C.B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford 1962 (ελλην. μετάφρ. Ελ. Κασίμη, *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία*, Αθήνα 1986). Επίσης E. Meiksins Woods, *Mind and Politics: An Approach to the Meaning of Liberal and Socialist Individualism*, Berkeley 1972.

που μας απασχόλησε εδώ, ο λαλίστατος της παρέας, ο Θεοτοκάς, έγραψε:

«Πρώτα πρώτα, νιώθουμε σήμερα μια ακατανίκητη ανάγκη να ξεφορτώσουμε το πνεύμα μας από όλα τα θεωρητικά διαβάσματα μας... Στο εξής όταν μας ρωτούν αν είμαστε ιδεαλιστές ή υλιστές, θα απαντούμε πως δεν ξέρουμε»³³.

---

33. Γ. Θεοτοκάς, «Το κοινωνικό πρόβλημα και η πνευματική ελευθερία». Κείμενο που δημοσιεύτηκε στα Νέα Γράμματα το 1936 και επαναδημοσιεύτηκε στα Πολιτικά Κείμενα, εισαγωγή Α. Πεπονή, Αθήνα 1976, σ. 74.